

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

МАРЧУК Олена Анатоліївна

УДК 94(477): 37.091.12.011.3-051 «195/196» (043.3)

**УЧИТЕЛІ УКРАЇНИ В ОСВІТНІХ РЕФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ В
ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» (ДРУГА ПОЛОВИНА 50-Х –
ПЕРША ПОЛОВИНА 60-Х РР. ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
ШАРПАТИЙ ВІКТОР ГРИГОРОВИЧ,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри історії та етнополітики.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
РОМАНЮК ІВАН МИРОНОВИЧ,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри історії та культури України;

кандидат історичних наук, науковий співробітник
ХОМЕНКО НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА,
Інститут історії України НАН України,
науковий співробітник відділу історії України
другої половини ХХ ст.

Захист відбудеться 17 березня 2017 р. о 12:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 16 лютого 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми обумовлена необхідністю дослідження ролі учительської інтелігенції у розвитку освіти України, адже саме вона відіграє важливу роль у формуванні духовного й інтелектуального потенціалу нації, сприяє зростанню національної самосвідомості та патріотизму.

За сьогоднішніх реалій українського суспільства одним з найважливіших завдань школи та педагогів є розвиток гуманності стосунків, свободи самовиявлення, культивування індивідуальності, творча реалізація особистості. За умови інтеграції України в європейський простір при розробці і втіленні в життя нової системи освіти важливо врахувати закономірності, тенденції та принципи досвіду минулих поколінь.

Сучасна українська історична наука розвивається у напрямі інтеграції у світовий гуманітарний простір, який, по-перше, віддає перевагу людинознавчим тенденціям у дусі соціально-психологічної, цивілізаційної й культурологічно-спрямованої історії; по-друге, дозволяє позбутися стереотипів минулого і висвітлити події на засадах сучасних наукових концепцій та методологічних орієнтирів. Різноманітні аспекти повсякденного життя вчителів, які довгий час знаходилися на периферії наукового інтересу, переміщуються сьогодні в центр уваги вчених, яких найбільше цікавить «людська» сутність історії й культури.

З огляду на те, що за останні десятиліття активно продовжується вдосконалення вітчизняної освіти, у сучасній історичній науці знову збільшується інтерес до проблем реформи загальноосвітньої школи 1958–1964 рр. М.С. Хрущова та вчительської інтелігенції цього періоду зокрема. Питання способу життя і особливостей соціального стану вчителів, найважливішої і найчисельнішої групи інтелігенції, наразі досліджене не в повному обсязі. Важливо те, що провідну роль у досягненні будь-яких ідеологічних і політичних цілей суспільства відіграє освіта та виховання і роль учителів у цьому процесі важко переоцінити. Висвітлення ролі педагогів у здійсненні реформи допоможе краще зрозуміти її суть.

Отже, актуальність обраної теми дисертаційної роботи зумовлена тим, що будь-які політичні, соціально-економічні й культурно-просвітні перетворення, притаманні також і сучасному українському соціуму, неможливі без участі в обговоренні їх концепції та реалізації широких громадських кіл. Враховуючи те, що провідну роль у таких процесах завжди відіграють представники розумової праці, тобто інтелігенція, дослідження попереднього історичного досвіду їх участі в розвитку вітчизняного суспільства залишається актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка «Актуальні проблеми історії освіти України». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 30 січня 2014 р. (Протокол № 6).

Мета дослідження – на основі виявлення, узагальнення і критичного аналізу архівних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології дослідити та комплексно розкрити особливості життя та діяльності вчительства загальноосвітніх шкіл УРСР у другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст.

Відповідно до мети дисертантом визначені такі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, проаналізувати її джерельну базу та обґрунтувати теоретико-методологічні принципи дослідження;
- охарактеризувати причини та наслідки реформаційних процесів в освітній галузі, дослідити участь учителів у здійсненні реформи та зміни в організації їх навчально-виховної роботи в школах;
- простежити зміни в реформуванні системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів;
- розкрити процес забезпечення загальноосвітніх шкіл учителями, висвітлити динаміку кількісно-якісного складу вчителів та вплив органів влади на ці показники;
- окреслити специфіку ідеологічної роботи з учителями та з'ясувати особливості участі освітян в агітаційно-пропагандистській роботі;
- відобразити місце вчителів у тогочасному суспільстві, зміни в умовах праці та соціальному забезпеченні, дослідити матеріально-побутові умови та життєвий рівень учителів загальноосвітніх шкіл;

Об'єктом дослідження є становище шкільної освіти в УРСР періоду хрущовської «відлиги».

Предметом роботи є місце вчителів у реформаційних процесах Української РСР у період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.), а саме: їх соціальний статус, умови праці, громадсько-політична робота, кількісно-якісні характеристики та соціально-побутове становище.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. – реформування тоталітарної радянської системи М.С. Хрущовим, у тому числі й освітньої галузі, що привело до зміни становища вчителів у тогочасному суспільстві. Політехнізація навчального процесу поставила перед педагогами багато нових завдань та розкрила перспективи в їх професійній діяльності. Вибір *нижньої межі* (друга половина 50-х років ХХ ст.) зумовлений початком реформаційних змін освітньої галузі і прийняттям Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», який змінив завдання та подальші орієнтири розвитку загальної середньої освіти. *Верхня межа* пояснюється загальновідомими подіями – усунення від влади М.С. Хрущова та згортанням освітньої реформи.

Територіальні межі дисертації. Опрацьовані автором матеріали стосуються території Української РСР відповідно до адміністративно-територіального поділу в досліджуваний період.

Наукова новизна та теоретична значущість результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

Вперше:

- проведено цілісний аналіз історіографії, що стосується освітніх реформаційних процесів періоду хрущовської «відлиги»;

– досліджено участь учителів в освітніх реформаційних процесах (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.);

– простежено сприйняття вчителями змін в освіті відповідно до Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (1959 р.);

– здійснено комплексне дослідження впливу реформи освіти на професійну групу вчителів, а саме: їх кількісно-якісний склад, необхідність удосконалення професійних навичок, участь в організації змін у навчальному процесі та позашкільній роботі.

Поглиблено:

– джерельну базу окресленої проблеми;

– відомості про участь освітян у громадсько-політичній роботі та адміністративно-партійний контроль за їх діяльністю.

Набуло подальшого розвитку вивчення:

– житлового та комунального забезпечення освітян;

– рівня заробітної плати педагогів та їх купівельної спроможності.

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал, узагальнення і висновки, сформовані в дисертаційній роботі, суттєво розширюють знання як із новітньої історії України загалом, так і її окремих регіонів. Вони можуть залучатися до написання узагальнюючих праць з історії України, історії української культури та у краєзнавчих студіях. Отримані результати стануть у нагоді під час підготовки спецкурсів, а також для написання навчальної літератури з новітньої історії України та можуть використовуватися під час викладання навчальних дисциплін з історії та історії культури у вищих і середніх навчальних закладах. Акумулявання досвіду минулих поколінь за сьогоденних реалій може допомогти враховувати закономірності, тенденції та принципи розвитку освіти минулого й допомогти у формуванні сучасної системи освіти, за якою б виховувалась особистість не в дусі засвоєння формальних знань і навичок, а розвивалась гуманність взаємин, свобода самовиявлення, культивування індивідуальності, творча реалізація особистості.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки оприлюднені на науково-методичних семінарах і засіданнях кафедри історії та етнополітики факультету української філології й літературної творчості імені Андрія Малишка НПУ імені М.П. Драгоманова у 2014–2016 рр. та на шести наукових конференціях, серед яких чотири міжнародні та одна всеукраїнська, а саме: Міжнародна науково-практична конференція: «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (Херсон, 2014); Міжнародна науково-практична конференція: «Нові завдання суспільних наук у ХХІ ст.» (Київ, 2015); Міжнародна науково-практична конференція: «Пріоритети сучасних суспільних наук у трансформаційних умовах» (Львів, 2014); Міжнародна науково-практична конференція: «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2014); Всеукраїнська наукова конференція: «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Київ, 2015); «Історичні студії» (Київ, 2016).

Публікації. Теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені у п'яти наукових статтях, дві з яких надруковані у збірнику, включеному

до міжнародних наукометричних баз. Окремі положення та результати дослідження додатково відображені у шести тезах та виступах на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, які містять 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (50 сторінок, 474 позицій), дев'яти додатків. Основний зміст дисертації становить 177 сторінок, загальний обсяг – 236 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету і завдання дисертації, окреслено наукову новизну і практичне значення, подано інформацію про апробацію одержаних результатів та публікації.

У першому розділі **«Історіографія, джерела, методологія дослідження»**, який складається з трьох підрозділів, проаналізовано стан наукової розробки теми, джерельну базу дослідження, обґрунтовано його методологічні засади.

У підрозділі 1.1. **«Історіографія проблеми»** з'ясовано стан наукової розробки теми. Історіографія теми, з огляду на значний масив матеріалу з досліджуваної проблеми, аналізується за поділом на два періоди: 1) перший період (кінець 50-х – 80-ті роки ХХ ст.); 2) другий період (1991 р. – початок ХХІ ст.).

Перший період (кінець 50-х – 80-ті роки ХХ ст.). Так зване визволення історичної науки від ідеологічних установок сталінської епохи ознаменував собою період хрущовської «відлиги». Однак на підготовку та публікацію серйозних досліджень про вчительську інтелігенцію за умов реформування школи (1958–1964 рр.) потрібен був час. Для науковців це досить короткий період, щоб осмислити новий етап у житті суспільства і науково інтерпретувати його.

Актуальними у цьому аспекті стали монографії українських дослідників О.І. Ботвинова¹, Т.М. Шашла², Л.А. Лукашенка³, І.Я. Кошарного⁴. У своїх працях ці автори не стільки досліджували наявні у той період процеси та явища народної освіти, скільки наводили факти для підтвердження провідної ролі комуністичної партії. Певний інтерес для нашого дослідження становить публікація О.О. Сушка⁵, в якій він порушує проблему школи та педагогічних кадрів у загальноосвітніх школах Української РСР другої половини ХХ ст.

¹ Ботвинов А.И. Під зорею радянської влади / А.И Ботвинов – К.: Держполітвидав, 1960. – 93 с.

² Шашло Т.М. Керівна роль комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні / Т.М. Шашло – К.: Радянська школа, 1963. – 160 с.

³ Лукашенко Л.А. Роль партійної організації України у підготовці вчительських кадрів у період семирічки / Л.А. Лукашенко // Наукові праці з історії КПРС. – 1969. – Вип.9. – С. 95-109.

⁴ Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958) / І.Я. Кошарний – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1975. – 239 с.

⁵ Сушко О.О. На шляху до відродження: про відбудову радянської школи у повоєнні роки / О.О. Сушко // Радянська школа. – 1981. – № 10. – С. 80-83.

На особливу увагу заслуговує праця А.Д. Бондар «Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967)»⁶, де окреслюється період 1959–1967 рр. як перебудову шкільної освіти на основі рішень XXI та XXII з'їздів КПРС та Закону про школу, а також як реформу школи. Характерно, що поряд з інформативним матеріалом про зміст Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» А.Д. Бондар виділяє зміни у структурі, змісті й організації навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Особливу увагу дослідниця звертає на творчі пошуки вчителями ефективних форм і методів навчання та виховання учнів. Функціонування школи за умов реформування першою почала висвітлювати О.А. Завадська⁷, яка на основі партійних документів у своїх працях детально аналізує усі аспекти реформування системи освіти. Також, одними з перших до тогочасної освітньої реформи звернулись у своїх наукових студіях історики С.К. Гутянський⁸ та К.Ф. Присяжнюк⁹. Розвиток школи в УРСР на основі Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» М.С. Гриценко¹⁰ окреслює як новий етап в історії радянської школи, зокрема наводить різні статистичні дані про зміцнення навчально-матеріальної бази школи, характеризує нові навчальні плани і програми.

Друга половина 60-х – друга половина 80-х років ХХ ст. позначені наростаючою критикою «деформації» соціалізму та «відступів» від принципів марксизму-ленінізму. У цей час відбувається коригування питань, що вивчалися, дотичних до нашої теми. Багато наукових доробок істориків присвячено підготовці, забезпеченню загальноосвітніх шкіл учителями, підвищенню їх кваліфікації. Питаннями ролі учителів у загальноосвітніх школах УРСР опікувались Б.М. Андрієвський, М.М. Моторнюк¹¹. Однак ці дослідники не висвітлювали забезпеченість вчителів житлом, перепідготовка вчительських кадрів, причини недостатнього забезпечення шкіл педагогами належної кваліфікації. Серед російських дослідників, які займались проблемами педагогічної інтелігенції, слід відзначити В.Т. Єрмакова¹² та П.І. Кабанова¹³. Вони подають працю учителів через

⁶ Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / А.Д. Бондар. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 227 с.

⁷ Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968 гг.) / О.А. Завадская. – Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1968. – 266 с.

⁸ Гутянський С.К. Здійснення ленінських принципів народної освіти в Україні / С.К. Гутянський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 108 с.

⁹ Присяжнюк К.Ф. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні / К.Ф. Присяжнюк – К.: Радянська школа, 1966. – 146 с.

¹⁰ Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М.С. Гриценко. – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.

¹¹ Андрієвський Б.М. Проблемы формирования состава педагогических кадров общеобразовательных школ (на материалах Украинской ССР): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Б.М. Андрієвський. – Киев, 1974. – 23 с.; Моторнюк М.М. Соціальна роль загальноосвітньої школи / М.М. Моторнюк. – К., 1976. – 48 с.

¹² Єрмаков В.Т. Исторический опыт культурной революции в СССР / В.Т. Єрмаков – М.: Мысль, 1968. – 151 с.

призму політики правлячої партії. Аналізуючи стан кадрового забезпечення шкіл, автори не вдаються до висвітлення проблем соціального становища вчителів.

Вагомий внесок у дослідження вчительської інтелігенції здійснила російська дослідниця Н.М. Часовникова¹⁴. На основі конкретно-соціологічного аналізу вона охарактеризувала рівень кваліфікації учительських кадрів, показала взаємодію вищої і середньої школи, їх місце в системі суспільних відносин.

Другий етап (1991 р. – початок ХХІ ст.) характеризується пошуком нових концептуальних підходів. Історики починають більш повно відтворювати характер подій у зв'язку із розширеним доступом до архівних фондів, відкриттям сховищ та бібліотек. Підходи до оцінки історичних явищ активно переглядаються, робляться перші спроби звільнення історичної науки від ідеологічної одноманітності. Через тривалу ідеологізацію історичних знань справедливо дається критика односторонніх позитивних оцінок авторів радянського періоду.

Вагомим для нашого дисертаційного дослідження є другий том праці італійського історика Дж. Боффа під назвою «От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 гг.». Дослідник характеризує реформування освіти М.С. Хрущовим як «першу спробу у світі вирішити проблеми, породжені масовою освітою у всіх розвинутих країнах»¹⁵. Він вважає реформу невдалою і критикує владу за неспроможність втілити її в життя належними методами. Російські історики М.Л. Чарушников та О.М. Сулима на основі аналізу процесу реформування загальноосвітньої школи слушно обґрунтовують, що школа не змогла в повному обсязі відповісти на виклик часу¹⁶.

У досліджуваній нами період вийшли друком праці таких українських учених, як Г.Г. Філіпчук¹⁷, В.К. Майборода¹⁸, М.Г. Кукурудзяк¹⁹, М.Д. Ярмаченко²⁰, О.В. Адаменко²¹. У наукових студіях вказаних авторів у межах тогочасної історико-педагогічної парадигми в контексті різноманітних проблем побіжно

¹³ Кабанов П.И. История культурной революции в СССР / П.И. Кабанов. – М.: Высшая школа, 1971. – 272 с.

¹⁴ Часовникова Н.М. Советское учительство в период строительства коммунизма (1959–1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Н.М. Часовникова. – М., 1996. – 34 с.

¹⁵ Боффа Д. История Советского Союза в 2-х тт. / Д. Боффа. – Т. 2: От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 – 1964 гг. – М.: Междунар. отн., 1994. – 628 с.

¹⁶ Чарушников Н.Л. Реформирование образования в России / Н.Л. Чарушников // Педагогика. – 2001. - № 9. – С. 103-105; Сулима А.М. Могло ли быть иначе / А.М. Сулима // Вестник высшей школы. – 2001. - № 3. – С. 11-14.

¹⁷ Філіпчук Г.Г. Розвиток національної школи в умовах багатонаціонального регіону:.. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г.Г. Філіпчук. – К., 1991. – 166 с.

¹⁸ Майборода В.К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В.К. Майборода // Рідна школа. – 1992. – № 11/12. – С. 6-16.

¹⁹ Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. – 175 с.

²⁰ Ярмаченко М.Д. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія і сучасність / М.Д. Ярмаченко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2001. – № 3. – С. 18-42.

²¹ Адаменко О.В. Розвиток педагогічної науки в Україні (1950–2000 рр.): автореф. дис... доктора пед. наук: 13.00.01 / О.В. Адаменко. – Луганськ, 2006. – 44 с.

згадуються ті чи інші освітні реформи, урядові освітні документи, а саме: розвиток української національної школи.

Наприкінці ХХ ст. значно посилюється інтерес до вивчення особливостей освіти на регіональному рівні. Вагомим внеском у висвітлення ролі загальноосвітньої школи є монографія С.Д. Сворака²², в якій аналізується становлення та розвиток шкільної освітньої системи в західноукраїнському регіоні. Також автор торкається проблеми підготовки та забезпечення шкіл педагогічними кадрами в західних областях УРСР.

На особливу увагу заслуговує праця В.М. Даниленка та А.Г. Слюсаренка²³, в якій розкрито головні аспекти історії освіти і шкільництва, що робить її важливою у методологічному аспекті, оскільки вона орієнтує на розробку актуальних проблем освіти на сучасному етапі. Науковці слушно зауважують, що дослідження історії освіти й шкільництва мають включати світоглядно-змістовий, організаційно-структурний, національний та соціальний аспекти.

У цей період з'явилася можливість критично аналізувати публікації радянських учених, були створені сприятливі умови для інтеграції концепцій та оцінок радянської, зарубіжної й пострадянської історіографії окресленої проблеми, їх критичного аналізу та вільного зіставлення світоглядних позицій авторів доступних для аналізу праць.

Заслужують на увагу дисертації сучасних українських істориків, де вони з позицій сучасної історичної науки розкривають проблеми розвитку освітньої галузі та вчителів в УРСР. Особливості підготовки педагогічних кадрів, стан освіти цього періоду стали предметом дисертаційного дослідження Н.С. Брехунець²⁴. Важливими для нашої роботи є також дисертації Н.М. Хоменко²⁵ та Л.М. Романець²⁶. М.В. Кагальна²⁷ у дисертації висвітлює повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст.

У дослідженні Л.В. Ковпак²⁸ відображено окремі сюжети та факти проблем освіти і освітян у контексті культурно-освітнього життя досліджуваного нами

²² Сворака С.Д. Освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1966 рр.) / С.Д. Сворака. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.

²³ Даниленко В.М., Слюсаренко А.Г. Українська національна школа в ХХ ст.: Деякі проблеми розвитку та вивчення / В.М. Даниленко, А.Г. Слюсаренко // III Міжнародний конгрес українців. – 26–29 серпня. – Харків, 1996. – С. 131 – 138.

²⁴ Брехунець Н.С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст.: історіографія: автореф... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н.С. Брехунець. – К., 2006. – 19 с.

²⁵ Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.М. Хоменко. – К., 2008. – 263 с.

²⁶ Романець Л.М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.М. Романець. – Вінниця, 2010. – 246 с.

²⁷ Кагальна М.В. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.В. Кагальна. – К., 2015. – 248 с.

²⁸ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 250 с.

періоду. Вагомий внесок у вивчення проблеми розвитку освіти в українському селі хрущовської доби був зроблений І.М. Романюком²⁹.

Аналіз стану освіти в українському селі за умов реформ М.С. Хрущова міститься в колективній монографії «Історія українського селянства»³⁰, де науковці доводять, що в другій половині 60-х років ХХ ст. внаслідок нестачі коштів, матеріально-технічних засобів основні положення Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» не вдалося реалізувати. Було фактично нівельовано введення загальної 8-річної освіти, у минуле поступово почало відходити і виробниче навчання у школах.

Отже, аналіз історіографії дозволяє дійти висновку про відсутність спеціальних праць, в яких обрана нами для дослідження тема була б предметом самостійного наукового вивчення. Цим і зумовлено звернення до її дослідження.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база» проаналізовано джерельну базу, що складається з різнопланових за змістом і характером джерел.

Під час написання дисертації автором опрацьовано і залучено широке коло історичних джерел, які різняться за особливостями походження, інформативними можливостями, ступенем об'єктивності, місцем збереження тощо. Історичну джерельну базу дослідження становлять різноманітні комплекси документів і матеріалів, які умовно можна поділити на такі групи: архівні матеріали; збірники документів і матеріалів; статистичні довідники; періодичні видання; мемуари.

Нами вивчені матеріали з 19 архівних фондів восьми архівів України. Значна частина матеріалів, використаних у дисертаційному дослідженні, зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України), які містять документи, що відповідають специфіці нашої роботи і дали змогу об'єктивно висвітлити політику держави в сфері освіти, розкрити умови праці та показати соціальний статус учительства. При дослідженні цієї проблеми чимале значення мали матеріали фондів Міністерства освіти Української РСР (ф. 166), Міністерства охорони здоров'я Української РСР (ф. 342), Центрального статистичного управління УРСР (ф. 582), Українського республіканського комітету профспілки працівників вищої школи, наукових установ та освіти (ф. 5098), ЦК профспілки працівників початкової і середньої школи УРСР (ф. 5099).

У фондах ЦДАВО України було опрацьовано постанови, накази, розпорядження, інформації, звіти, доповідні записки, листи, статистичні дані тощо. Ці неопубліковані матеріали дозволили визначити провідні тенденції у розвитку повоєнного шкільництва, проаналізувати забезпеченість учителів республіки заробітною платою та пенсією, розкрити організацію та роботу шкіл, з'ясувати динаміку чисельності учителів та учнів, умови праці педагогів у досліджуваній період.

²⁹ Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.; Романюк І.М. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років) / І.М. Романюк. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. – 220 с.

³⁰ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) опрацьовано довідки, доповідні записки, інформації та багато інших важливих документів, в яких відображено різні аспекти соціального статусу та повсякденного життя вчителів загальноосвітніх шкіл УРСР повоєнного періоду.

Також автором було опрацьовано фонди Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Київської області, Державного архіву Рівненської області, Державного архіву Харківської області та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Фонди обласних архівів містять постанови, накази, розпорядження, інформації, звіти, доповідні записки, листи, статистичні дані обласних та районних відділів освіти, профспілкових організацій. Цінність використання матеріалів цих архівів у тому, що вони дозволяють краще простежити становище вчителів в окремих регіонах УРСР і зробити об'єктивні висновки.

Доповненням до архівних документів стали збірники опублікованих документів і матеріалів³¹, в яких містяться рішення з'їздів та пленумів відносно державної політики в економіці, політиці та освітній сфері. У цих документах міститься й важлива інформація про реформування освіти, матеріальне становище населення, кількісні показники педагогічних кадрів.

Збірники офіційної статистики³² містять фактичні дані про мережу шкіл УРСР, кількісні показники вчителів, учнів та рівень освіти педагогів.

Окреме місце в історичній джерельній базі дисертації відводиться мемуаристиці представників вищих органів влади³³. Цінність цієї групи джерел у тому, що вони дозволяють подивитись на тогочасні події очима їх сучасників.

Залучення до дослідження матеріалів республіканських («Радянська Україна», «Правда Украины») та обласних («Радянський Крим», «Зоря») періодичних видань дало нам можливість «ужитися» в епоху, зрозуміти, за яких історичних умов жило вчительство, працювала загальноосвітня школа. На шпальтах газет «Радянська освіта», «Радянська школа» часто друкувалися листи, скарги вчителів на негаразди свого життя та побуту. У таких матеріалах без прикрас подано реалії вчительського буття.

У підрозділі 1.3. «*Теоретико-методологічна база дослідження*» визначено, що дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, розвитку та плюралізму, що обумовлено сучасною методологією соціально-гуманітарного наукового пізнання. Принцип історизму

³¹ Вопросы идеологической работы: сборник важнейших решений КПСС (1954–1961 гг.). – М.: Госполитиздат, 1961. – 327 с.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. – Т.2 (1941–1976) / [редкол.: В.У. Юрчук (голова) та ін.]. – К.: Політвидав України, 1977. – 1022 с.

³² Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статист. щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – 731 с.; Україна за п'ятдесят років (1917–1967). Статист. довід. – К.: Політвидав України, 1967. – 272 с.

³³ Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: [воспоминания: В 4 кн.]. Кн. 1 / Н. Хрущев. – М.: ИИК «Московские Новости», 1999. – 846 с.; Микоян А.И. Так было / А.И. Микоян. – М.: Вигриус, 1999. – 612 с.

використаний автором при висвітленні зміни політики влади у сфері освіти, зміни умов праці та матеріально-побутового життя вчителів як з погляду неперервного прогресу, так і прорахунків тогочасної влади. Об'єктивність нашого дослідження полягає насамперед у відображенні всього спектру життя та діяльності вчительства України наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст., незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій, використанні широкого спектру джерел та попередніх досліджень. Принцип системності дозволив простежити участь у виробленні та реалізації політики в галузі освіти всіх органів державної влади, комплексно розглянути системи підготовки та перепідготовки учительських кадрів, основні аспекти життя та діяльності вчительства. Застосований принцип розвитку спрямував історичне пізнання діяльності педагогічних кадрів від початку прийняття «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» і протягом всього періоду хрущовської «відлиги». Широко використовувався й принцип плюралізму, який дав можливість порівняти становище педагогічних кадрів у різні періоди дослідження.

Для більш глибокого пізнання процесів і явищ у дисертаційному дослідженні перелічені принципи застосовувалися завдяки методам пізнання, які переводять їх у площину реальності й роблять робочою теорією. Для досягнення поставленої мети нами були використані загальноісторичні методи: порівняльно-історичний, статистичний, історико-генетичний, історико-типологічний, синхронний та ретроспективний.

Отже, застосування зазначених принципів і методів, поєднання формаційного і цивілізаційного підходів тлумачення подій і явищ та їх наслідків у період хрущовської «відлиги» в Україні, застосування новітніх підходів до вивчення соціальних принципів дозволяють всебічно й об'єктивно проаналізувати становище вчительства в 1958–1964 рр. та визначити головні закономірності й тенденції у моральному стані вчителів у досліджуваній період. У сукупності зазначені методи стали важливими механізмами розкриття окресленої теми.

Таким чином, незважаючи на значну кількість публікацій про навчання, інтелігенцію, освіту та педагогіку, не висвітлені такі важливі питання як участь учительської інтелігенції в обговоренні реформи, зіткнення вчителів із труднощами втілення ініціативи влади в життя, проблеми перепідготовки вчительського корпусу. При цьому розлога джерельна база є досить ґрунтовною для комплексного розкриття окресленої теми дисертації. Застосування обраних методів та принципів дослідження дозволяє повною мірою реалізувати поставлені в дисертаційній роботі мету та завдання.

Другий розділ **«Реформування в галузі освіти і вчителі»** складається із трьох взаємопов'язаних підрозділів. У підрозділі 2.1. *«Освітня реформа: історико-правовий аспект»* здійснено аналіз обставин прийняття закону про школу.

З приходом до влади М.С. Хрущова була здійснена масштабна робота щодо перебудови змісту та системи середньої освіти. Перед керівництвом держави постало важливе завдання наближення школи до життя шляхом введення політехнічного навчання.

Новий шкільний Закон *«Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР»* надавав право батькам

обирати своїм дітям мову навчання. Цей закон за умов абсолютного домінування у сфері національних відносин концепції зближення і злиття націй ставав своєрідним інструментом національного нівелювання і русифікації українського суспільства, тому проти нього рішуче виступили представники інтелігенції.

На практиці реформа освіти не тільки не вирішила проблем, що стояли перед школою, а й призвела до ускладнень. Причинами такого стану вважаємо поспішне запровадження теоретично необґрунтованого й неапробованого політехнічного навчання. Проблемою також було неврахування національних особливостей республік, русифікація, незадовільна матеріально-технічна база шкіл, що викликало значний опір серед батьків та вчителів. Попри недоліки, прийняття закону про школу мало й позитивні результати. До позитивних тенденцій слід віднести введення трудового навчання в центр навчально-виховної діяльності учнів за ініціативи держави. Досить прогресивним було залучення науковців для оптимізації запровадження політехнічного характеру шкільної освіти. Надбанням саме цієї реформи є також запровадження різних форм трудового навчання.

У підрозділі 2.2. *«Участь учителів у здійсненні реформи»* розкрито особливості участі вчителів у освітніх реформаційних процесах, проаналізовано їх вплив на реалізацію реформи освіти.

М.С. Хрущов прагнув залучити представників різних верств суспільства до участі в реформі. У педагогічних періодичних виданнях середини 50-х років ХХ ст. виникла дискусія серед учителів щодо обґрунтування змісту освіти, способів та методів переходу до загальної середньої політехнічної освіти, переліку основних галузей виробництва, в яких учні мали отримати практичні навички та вміння. На відміну від попередніх років освітяни дістали можливість розробляти власні навчальні плани та програми, для чого було створено відповідні комісії при Міністерстві освіти УРСР. Реалізація реформи широко дискутувалася на другому з'їзді вчителів (14–16 жовтня 1959 р., м. Київ). На серйозні недоліки реформи, зокрема, на недооцінку гуманітарного аспекту освіти, реальність загрози зниження загального рівня середньої освіти звертали увагу вчителі на основі свого досвіду. Однак на практиці думки педагогів про виробниче навчання, слабку матеріальну базу шкіл, мову викладання не були взяті до уваги.

У підрозділі 2.3. *«Зміни в організації навчально-виховної роботи вчителів»* висвітлено труднощі, пов'язані з налагодженням навчально-виховного процесу в школах відповідно до змін в освіті. Через слабку виробничу базу будівельних організацій спорудження та реорганізація шкіл відбувалася повільними темпами. Поповнення їх обладнанням, машинами, механізмами й матеріалами, необхідними для ефективного політехнічного навчання та трудового виховання учнів, ще не було поставлене на міцну державну основу. У багатьох школах республіки в 1958/59 навчальному році матеріальна база шкіл не відповідала тим вимогам, які були поставлені в Законі *«Про зміцнення зв'язку школи з життям і по подальший розвиток системи народної освіти в УРСР»*. Незважаючи на певне поліпшення організації будівництва шкіл, значна частина навчальних закладів республіки продовжувала працювати в дві зміни.

Вчителям доводилось розгортати народний рух за будівництво нових шкіл, навчально-виробничих майстерень, прибудов до існуючих шкіл, навчальних

кабінетів, спортивних залів, встигати поєднувати теоретичне навчання з виробничим. Тільки по Вінницькій області лише за 1959 р. було проведено 668 недільників з підготовки шкіл до навчального року, в яких брали участь 25 тис. осіб. Відповідно до нових навчальних планів та програм вчителі були значно перевантажені як урочною, так і позаурочною роботою.

Отже, реформування освітньої галузі наприкінці 50-х років ХХ ст. було закономірним процесом розвитку держави і наслідком технічного прогресу. Зміни в освіті призвели як до позитивних змін, так і до спірних моментів. Вчителі загальноосвітніх шкіл брали активну участь в обговоренні всіх аспектів реформи і мали вплив на її результат. Обговорювали вчителі в основному питання мовної політики влади та недостатньої матеріальної бази шкіл для успішного проведення змін в освіті. Через неврахування всіх деталей реформи вчителі зіткнулися з перевантаженням учнів теоретичним і практичним навчанням, непристосованістю більшості шкіл до виробничого навчання та браком коштів для спорудження і обладнання необхідних шкільних кабінетів.

Третій розділ **«Кількісно-якісні зміни у складі учительських кадрів»** структурно поділяється на три підрозділи.

У підрозділі 3.1. *«Забезпечення загальноосвітніх шкіл учителями»* доведено, що показники кількості вчителів у загальноосвітніх школах УРСР у досліджуваний нами період були нестабільними. Унаслідок заходів із забезпечення шкіл учительськими кадрами у повоєнний період до середини 50-х років ХХ ст. не тільки відбулось укомплектування шкіл кадрами, а й через недалекоглядну політику органів влади у 1954/55 навчальному році надлишок учителів становив 20 тис. осіб. Для вирішення складної ситуації Міністерство освіти УРСР вжило радикальних заходів щодо закриття та реорганізації значної кількості вищих педагогічних навчальних закладів. Упродовж 1955/56 навчального року було закрито 31 з 79 педагогічних училищ, що мали досить слабку матеріальну базу. Крім цього, зменшено прийом студентів до педагогічних інститутів, що стабілізувало кількість випускників і надалі вирішило проблему. Однак результатом реформування освіти в 1959 р. в УРСР було розширення мережі шкіл, збільшення контингенту учнів та термін навчання з 7 до 8 років і з 10 до 11 років відповідно. Як наслідок, в УРСР знову бракувало кваліфікованих педагогічних кадрів і Міністерству освіти потрібно було в короткий термін вирішити цю проблему, тому в цей час у школах республіки працювало багато вчителів-заочників та студентів-практикантів.

Крім кількісних показників учителів, проблеми виникали також і з якісним складом. Поспішно підготовлені вчителі у середині 50-х років ХХ ст. мали недостатній рівень освіти і з огляду на це, при переході на виробниче навчання не вистачало вчителів із вищою освітою. У 1958 р. у загальноосвітніх школах УРСР працювало 328 250 учителів, з них вищу освіту мали 96 700, незакінчену вищу – 88000, середню спеціальну – 126 000, середню загальну – 13 200, незакінчену середню – 4 712 учителів. За таких обставин поширення набула заочна підготовка вчителів та їх перепідготовка на короткотермінових курсах і направлення в школи республіки молодих спеціалістів. Однак не всі вони прибували на призначене місце

роботи, особливо в сільські школи. В результаті таких обставин розподіл учителів по областях республіки був нерівномірним.

Підрозділ 3.2. *«Система підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів»* присвячено характеристиці особливостей підготовки молодих спеціалістів у вищих педагогічних навчальних закладах. Відповідно до реформи освіти постала потреба в перебудові системи підготовки й перепідготовки вчительських і керівних педагогічних кадрів. Центральним виявилось питання про політехнічну підготовку вчителів, директорів і завучів шкіл, розширення їх політехнічного світогляду. Практично завдання зводилося до масової перепідготовки педагогічних кадрів на політехнічній основі через систему короткотермінових курсів, організації різних семінарів-практикумів, проведення лекцій, екскурсій на підприємства та створення технічних гуртків. Педагогічні вищі навчальні заклади не забезпечували школи достатньою кількістю педагогічних працівників, тому поширення в цей період набуло заочне навчання. У 1960 р. на денних відділеннях вищих навчальних закладів навчалося майже 199 тис. студентів, на заочних – 174 тис. і на вечірніх – 44 тис. Кількість студентів-заочників на початку 60-х років ХХ ст. зросла у 5,5 разів. У 1961 р. кількість учителів, які отримали освіту заочно, становила 31% випускників педагогічних вищих навчальних закладів. Заочне навчання в педінститутах у досліджуваній період мало певні недоліки, переважно якісні. У педагогічних вищих навчальних закладах були занижені вимоги до студентів-заочників, що відповідно негативно впливало на якість підготовки вчителів.

Основу перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів виконували обласні інститути вдосконалення кваліфікації вчителів. На території Української РСР наприкінці 50-х років ХХ ст. діяло 26 обласних і два міських інститути вдосконалення кваліфікації вчителів. Станом на 1959 р. в них навчалося 11 737 педагогів, а лише через рік їх кількість зросла до 32 056.

У підрозділі 3.3. *«Соціально-матеріальне становище вчителів наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.»* проаналізовано залежність суспільного стану вчителів загальноосвітніх шкіл Української РСР в досліджуваній нами період від політики держави.

Керівництво державою саме вчителів використовувало для розповсюдження ідей комунізму серед населення. По всіх регіонах Української РСР проводилася робота з учителями; у середньому при кожній школі діяло від двох до п'яти політичних гуртків, семінарів чи лекторіїв. Педагоги разом з представниками партійних організацій мали формувати суспільну свідомість. Обов'язковою для освітян у цей період стала організація масово-політичних заходів серед населення, основу яких становила лекційно-агітаційна робота. Різними формами політичного навчання в другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. було охоплено приблизно 80–90% учителів загальноосвітніх шкіл Української РСР. За підрахунками Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ, близько 400 тис. учителів загальноосвітніх шкіл у 1962 р. були охоплені політичною освітою. Завданням педагогів було не лише донести до широких мас суспільства рішення влади, роз'яснити їм основні принципи комуністичної ідеології.

Попри те, що керівництво комуністичної партії розуміло важливе значення педагогів у спрямуванні ідеологічних переконань населення, влада вдавалась лише до морального стимулювання освітян, яке проявлялося в присвоєнні звання заслуженого вчителя школи УРСР, врученні грамот Президії Верховної Ради Української РСР, знаків «Відмінник народної освіти» та грамот Міністерства освіти УРСР. Крім цього, для незначної кількості вчителів профспілковими органами було організовано оздоровлення в літній період та туристичні путівки до найбільших міст УРСР та СРСР.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. відбулося покращення кількісно-якісних показників педагогічних кадрів. Ці зміни відбулися в основному завдяки змінам форм і методів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Суспільний стан вчителів цього періоду залежав від політики держави і проявлявся в залученні педагогів до розповсюдження партійної ідеології.

У четвертому розділі **«Соціально-економічні реалії життя вчителів»** досліджено соціальне та матеріальне становище вчителів.

У підрозділі 4.1. *«Зміни в умовах праці та соціальне забезпечення вчителів»* проаналізовано зміни в обов'язках вчителів відповідно до реформи освіти 1959 р. УРСР та їх матеріальне становище

Реформа освіти кінця 50-х років ХХ ст. спричинила значні зміни в звичному житті працівників загальноосвітніх шкіл. Вчителі із введенням політехнічної освіти були значно перевантажені навчально-виховною роботою, оскільки потрібно було, крім звичного класно-урочного навчання, супроводжувати учнів на промислові підприємства, будівельні й сільськогосподарські об'єкти. Досить часто педагогам доводилося працювати понаднормово, оскільки в більшості шкіл для викладання нових дисциплін не було наочності, підручників та пристосованих кабінетів. Перевантаження вчителів цього періоду демонструє їх робота з учнями в літній період на сільськогосподарській та виробничій практиці – часто і за рахунок своєї відпустки. Педагоги разом з дітьми працювали на різних сільськогосподарських роботах по 6–8 год. на день, у нічний час та у вихідні дні теж залишалися зі школярами, не отримуючи жодних компенсацій за перепрацьовані години. Загалом професійні обов'язки та громадсько-політична робота забирали в педагогічних працівників майже весь вільний час, а тому задоволення культурних потреб і саморозвиток були значно обмеженими в часі.

Матеріальне становище педагогів цього періоду визначалося переважно рівнем заробітної плати. Розмір ставок учителів у досліджуваній період встановлювався з урахуванням освіти і стажу педагогічної роботи. Однак у рівні кваліфікації працівників з однаковим стажем і освітою спостерігалася велика різниця. Найбільшу заробітну плату отримували вчителі 8-10-х класів міських шкіл, а найнижчу – вчителі початкових класів сільських шкіл.

Підрозділ 4.2. *«Житлово-побутові умови шкільного вчительства»* присвячено характеристиці політики влади держави у забезпеченні вчителів житлом та комунальними послугами.

Житлово-побутові умови вчителів протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. регулювалися постановами Ради Міністрів СРСР. Педагогам міст гарантувалися пільги у забезпеченні паливом та електроенергією. З метою заохочення вчителів працювати в сільських школах керівництво держави зобов'язало місцеві органи влади безкоштовно забезпечувати їх житлом – виділяти комунальні квартири, а за умови їх відсутності – орендувати житло та сплачувати квартирну плату. Станом на 1 січня 1960 р. в Українській РСР з 228,4 тис. сільських учителів проживали: в комунальних квартирах 32,2 тис. осіб, у власних будинках 102,9 тис., у шкільних – 22,4 тис., у приватних – 70,9 тис. учителів. Запланована кількість будівництва житла на практиці не була реалізована. Основна причина невиконання планів побудови житла для вчителів пояснювалась тим, що фінансування здійснювалось за рахунок коштів самооподаткування. Цими коштами розпоряджались за рішенням громади села. Звичайно, у селі було досить багато першочергових завдань щодо благоустрою. Фінансування житлового будівництва для вчителів відбувалося за залишковим принципом. Крім цього, перешкодою у будівництві квартир для вчителів були проблеми із постачанням будівельних матеріалів.

У результаті цього будівництво житла для вчителів сільських шкіл залежало від фінансування та сприяння процесу будівництва колгоспами, через що в одних областях житлове будівництво для вчителів розвивалося швидше, а в інших – повільніше. Як наслідок, наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. зведення вчительських будинків за рахунок коштів самооподаткування скорочується. Однак житлові умови протягом досліджуваного періоду все-таки покращились, що проявляється хоча б у зменшенні кількості вчителів, які проживали в орендованому помешканні.

Важливе значення в соціальному забезпеченні освітян відіграло постачання їм палива. Відповідно до встановлених вимог місцева влада мала подбати про доставку його до будинків вчителів не пізніше 1 вересня. Виконкоми обласних рад через виконкоми районних рад забезпечували вивезення вугілля до шкільних дворів, а вже школи доставляли його до помешкань своїх працівників. Паливом і освітленням фактично забезпечуються всі вчителі згідно з загальноприйнятими державними нормами. Проте якість палива здебільшого була незадовільною.

Отже, в результаті освітньої реформи наприкінці 50-х років ХХ ст. вчителі були значно перевантажені в позаурочний час. Матеріальне становище вчителів було складним, оскільки залежало лише від заробітної плати, якої не вистачало на забезпечення педагогів та їх сімей необхідними продуктами та речами. Що стосується житлово-побутових умов, то вчителі знаходились у привілейованому становищі і користувались пільгами, але не всі були забезпечені житлом і належними умовами проживання.

У **Висновках** сформовані загальні результати дослідження та викладено основні положення, що виносяться на захист:

– Здійснений аналіз історіографії та джерельної бази досліджуваної теми дав підставу стверджувати, що комплексне спеціальне дослідження становища вчителів у період реформування освітньої галузі М.С. Хрущовим у другій половині

50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. та їх участь у цих змінах не знайшла повного і ґрунтовного висвітлення в історіографії, що зумовило необхідність її дослідження на дисертаційному рівні. Залучена до роботи джерельна база була достатньою для об'єктивності дослідження, уникнення упереджень та подолання однобічності. Методологічну основу дисертаційної роботи становлять загальновідомі підходи до вивчення історичного минулого, методи та принципи історичного дослідження, комплексне використання яких дозволило осмислити об'єкт дослідження, уникнути тенденційності та упередженості, здійснити науковий аналіз та узагальнення щодо життя та діяльності вчительства наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.

– Причинами реформаційних процесів в освітній галузі протягом досліджуваного періоду в Українській РСР відбувалася на основі досягнень науково-технічної революції, яка потребувала висококваліфікованих і високоосвічених працівників. Трансформацію суспільних цінностей і перегляд чинної системи освіти в Радянському Союзі спричинило відставання за економічними показниками від капіталістичних країн. Керівництво держави поставило перед освітою важливе завдання – наближення школи до життя шляхом введення політехнічного навчання. Політехнізація стала пріоритетним завданням загальної середньої освіти. У цей період особливу увагу уряд звертав на трудове виховання, одним із елементів якого стало виробниче навчання. Реформування школи, спрямоване на її політехнізацію, було пріоритетним завданням і традиційно проявилось у партійних документах. У результаті середня загальна освіта Української РСР у 1953–1959 рр. зазнала значних змін. Учителі брали активну участь в обговоренні всіх деталей політехнізації школи, переважно на сторінках періодичної преси середини ХХ ст. Загалом більшість учителів обговорювали зміст освіти, способи та методи переходу до загальної середньої політехнічної школи, перелік основних галузей виробництва, в яких учні мали отримати практичні навички та вміння. Оскільки будь-які зміни приводять до ламання стереотипів та підривають звичне життя, мала місце критика перебудови школи з боку вчителів.

– У межах реформування школи відбулися суттєві зміни у підготовці вчителів, а саме: розширення мережі та вдосконалення системи вищих педагогічних навчальних закладів та курсів перепідготовки педагогічної інтелігенції; прагнення партійного керівництва через систему вищої освіти, зокрема педагогічної, впливати на перетворення суспільства в політично вигідних цілях; організація значної кількості варіантів і форм вищих навчальних закладів (педагогічні університети, педінститути, педучилища, інститути вдосконалення кваліфікації вчителів, курси, семінари, опорні школи, школи передового педагогічного досвіду, народні університети та університети педагогічних і наукових знань і передового педагогічного досвіду). Підвищення кваліфікації вчителів здійснювалося на республіканському, обласному та шкільному рівнях. Чільне місце посідали обласні курси перепідготовки вчителів, але у остаточному підсумку ефективність усіх перерахованих заходів була низькою. У досить короткий період освітянам було складно засвоїти на належному рівні всі потрібні їм знання та ще й значна кількість часу відводилася на вивчення теорії марксизму-ленізму.

– Процес забезпечення загальноосвітніх шкіл учителями наприкінці 50-х – початку 60-х років ХХ ст. характеризувалися нерегульованим і непродуманим плануванням потреби у вчителях. Вжиті заходи щодо подолання нестачі педагогічних кадрів у поствоєнний період призвели до їх надлишку в середині 50-х років ХХ ст., а прорахунки у подальшому плануванні потреби педагогічних працівників спричинили їх нестачу на початку 60-х років ХХ ст. Такий стан у забезпеченні шкіл педагогічними кадрами пояснюється досить непродуманими радикальними заходами для стабілізації їх кількості. Крім цього, забезпечення шкіл педагогічними кадрами ускладнювалися через нерівномірний розподіл учителів у різних регіонах УРСР. Крім дисбалансу з кількісними характеристиками педагогів, у загальноосвітніх школах були проблеми і з їх якісним складом. Якісні показники залежали від рівня освіти працюючих вчителів і характеризувалися обставинами, за якими близько половини педагогів у досліджуваній період не мали вищої освіти. Таку складну ситуацію органи влади вирішили у досить короткий період через короткотермінові курси підвищення кваліфікації, заочні відділення педагогічних інститутів. Звичайно, такий шлях вирішення проблеми із кваліфікацією вчителів мав лише кількісні результати, чого не можна сказати про якість.

– З'ясовано, що демократизація суспільства з приходом «відлиги» не привела до послаблення ідеологічного тиску; керівництво КППС продовжувало тримати під контролем педагогів й використовувати їх для ідеологічної обробки населення. На постійно діючих семінарах і курсах учителів навчали ефективному розповсюдженню ідей комуністичної партії. Учителям не тільки досить детально пояснювали догми комуністичної моралі, а й на постійній основі контролювали засвоєний матеріал з партійної політики і навичок роботи серед населення. Особливістю було те, що агітаційно-пропагандистська робота серед населення стала для вчителів обов'язковою, вони проводили лекції, бесіди у позаурочний час.

– Досліджено, що суспільний стан вчителів другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. диктувався політикою влади держави. Партійне керівництво в обов'язковому порядку змушувало педагогів забезпечувати розповсюдження ідей комунізму серед населення й впливати на суспільну свідомість. Лекційно-агітаційна діяльність стала для них повсякденною. Таким чином, можна стверджувати, що місце педагогів у тогочасному суспільстві було не найкращим, і молоді спеціалісти за можливості відмовлялися працювати за спеціальністю. Житлово-побутові умови вчителів протягом досліджуваного періоду значно покращились, оскільки розгорнулося масове будівництво житла. Педагоги були в привілейованому становищі, оскільки постанови вищих органів влади гарантували педагогам міст пільги у забезпеченні паливом та електроенергією, а з метою заохочення вчителів працювати в сільських школах, керівництво держави зобов'язало місцеві органи влади безкоштовно забезпечувати їх житлом – виділяти комунальні квартири, а при їх відсутності – орендувати житло та сплачувати квартирну плату. Забезпечити всіх педагогів житлом, звичайно, не вдалося з огляду на недостатнє фінансування та забезпечення будівельними матеріалами.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Марчук О.А. Вища педагогічна освіта Української РСР в період реформування освіти М.С. Хрущовим // Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Серія 6: Історичні науки. – 2014. – Вип. 12. – С. 171-176.
2. Марчук О.А. Забезпечення загальноосвітніх шкіл вчителями в період хрущовської «відлиги» (перша половина 1960-х рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 42. – С. 184-189.
3. Марчук О.А. Суспільне становище вчителів в УРСР (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років) // Архіви України. – 2016. – Вип. 2 (301). – С. 78-86.
4. Марчук О.А. Кількісно-якісний показник педагогічних кадрів в повоєнне двадцятиріччя (1945–1965 рр.) // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 111. – С. 73-78.
5. Марчук О.А. Зміни в організації навчально-виховної роботи вчителів у школах як наслідок реформування середньої освіти середини ХХ ст. в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип. 45. – С. 174-179.

АНОТАЦІЇ

Марчук О.А. Учителі України в освітніх реформаційних процесах в період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2016.

Простежено особливості реформування системи підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів та забезпечення загальноосвітніх шкіл учителями. Проаналізовано динаміку кількісно-якісного складу вчителів та вплив органів влади на ці показники. Звернено увагу на специфіку ідеологічної роботи з учителями та з'ясовано особливості участі освітян в агітаційно-пропагандистській роботі. Відображено місце вчителів у тогочасному суспільстві, зміни за умов праці та соціального забезпечення. Досліджено матеріально-побутові умови та життєвий рівень вчителів загальноосвітніх шкіл. На основі фактичного матеріалу досліджено розмір заробітної плати освітян, проаналізовано ціну на продовольчі та промислові товари, простежено купівельну спроможність учителів. Висвітлено умови проживання педагогів, забезпечення їх продуктами харчування, електрикою, земельними ділянками. Проаналізовано вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя освітян. Простежено внесок педагогів у формування світогляду населення та дозвілля вчителів.

Ключові слова: Українська РСР, хрущовська «відлига», освіта, загальноосвітня школа, педагогічні працівники, вчителі, соціальний статус, повсякденне життя.

Марчук Е.А. Учителя Украины в образовательных реформационных процессах в период хрущевской «оттепели» (вторая половина 50-х - первая половина 60-х гг. XX в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Диссертационная работа посвящена комплексному и всестороннему исследованию деятельности и жизни учителей общеобразовательных школ УССР периода хрущевской «оттепели» (вторая половина 50-х – первая половина 60-х гг. XX в.), их участия в обсуждении и влиянии на принятие Закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в УССР», социальному статусу и материальному благосостоянию. В диссертации на основе анализа историографии, архивных материалов, опубликованных документов и периодических изданий исследованы количественные и качественные показатели учительства общеобразовательных школ, их социально-бытовое положение и морально-психологическое состояние со второй половины 1950-х и до первой половины 1960-х гг. XX в. Определена степень исследования проблемы в исторической науке.

В диссертации проведен комплексный анализ кадрового и материально-технического обеспечения общеобразовательных школ, исследовано влияние принятого Закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в УССР» на эти показатели. Установлено, что на протяжении второй половины 1950-х гг. и до первой половины 1960-х гг. XX в. была нехватка педагогов общеобразовательных школ с высшим образованием. Проанализированы социально-экономические аспекты жизни школьного учительства: качество жизни педагогов, социально-бытовое обеспечение учителей. Приведены данные о фактическом уровне заработной платы учителей школ. Доведено, что оплата работы учителя общеобразовательной школы возрастала, однако это не давало реальных возможностей для приобретения жизненно необходимых товаров. В частности, установлено, что был дефицит товаров первой необходимости. Это негативно отражалось на благосостоянии и комфорте учителей страны. Выяснено, что одной из нерешенных социально-бытовых проблем было недостаточное обеспечение учителей жильём, неудовлетворительные жилищные условия. В исследовании освещены условия педагогической деятельности: отсутствие элементарных материалов для проведения учебно-педагогической работы, значительная перегрузка массовой работой. Установлено, что большинству учителей общеобразовательных школ приходилось жить в непригодных условиях для жизни и отдыха.

В диссертации существенное внимание уделено изучению влияния политико-идеологического давления на жизнь школьного учительства со стороны советской власти. Сделано вывод о том, что работа учителей общеобразовательных школ республики находилась под контролем партийных и советских органов, которые устанавливали жесткие рамки учительской деятельности, подчиняя ее официальной идеологии. Но даже в таких условиях учителя общеобразовательных

школ своей работой содействовали поднятию общего уровня образованности населения.

Ключевые слова: Украинская ССР, хрущевская «оттепель», образование, общеобразовательная школа, педагогические работники, учителя, социальный статус, повседневная жизнь.

Marchuk Olena. Teachers of Ukraine in educational reform process during the Khrushchev's «thaw» (late 1950s - early 1960s.). – Manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2016.

The dissertation traces features of reformation of pedagogical staff preparation and advanced training system, as well as provision of general schools with teachers. It analyzes the dynamics of quantitative and qualitative composition of teachers and the state authorities' influence on these indexes. It pays attention to specifics of ideological work with teachers and reveals peculiarities of teachers' participation in agitprop work. The dissertation represents the place of teachers in the society of that time, change in the conditions of their labor and social security. Living conditions and standards of general school teachers are investigated. Based on actual material, rates of teachers' wages are investigated. Prices for food and industrial products are analyzed, and the purchasing power of teachers is traced. The dissertation highlights the housing conditions of teachers, reflects provision of them with foods, electricity, land plots. Influence of political and ideological system on everyday life of teachers is highlighted. Contribution of teachers into formation of the population's outlook is analyzed. Leisure of teachers is reflected.

Key words: the Ukrainian SSR, Khrushchev's «thaw», education, comprehensive school, pedagogical staff, teachers, social status, everyday life.